

УДК 94(477.8)"16-17":338.1

О. О. Васильєва,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

ШЕПТАКІВСЬКА ВОЛОСТЬ В РАМКАХ КОМПЛЕКСУ ГЕТЬМАНСЬКИХ РАНГОВИХ МАЄТНОСТЕЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII СТ.)

Проаналізовано процес формування комплексу гетьманських рангових маєтностей. Визначено, що особливе місце в межах цього комплексу займала Шептаківська волость, прилучена до рангових землеволодінь за гетьманування І. Брюховецького. Особливу увагу приділено системі управління волостю та її господарській спеціалізації.

Ключові слова: Гетьманщина, Шептаківська волость, рангові маєтності, дозорець.

Після створення Гетьманщини було зруйновано стару систему шляхетського землеволодіння, і на її місце прийшла нова, козацька. З'явився фонд вільних військових земель, котрі перебували у віданні Військового скарбу та надавалися за службу, поступово перетворюючись на спадкове старшинське землеволодіння.

Усі гетьмани, від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, володіли мережею службових маєтків, наданих їм «на булаву і кухню». Основним призначенням цих маєтностей було забезпечення гетьмана та його оточення продуктами харчування, ремісничими виробами й коштами для підтримання належного за статусом рівня життя та споживання. У володінні гетьманів залишалися також приватні маєтності, здобуті ще до обрання чи набуті протягом правління. Вони не ставали відразу складовими загальної системи землеволодінь, однак прибутки з них також ішли на утримання гетьмана та його двору.

Комплекс гетьманських рангових маєтностей формувався поступово, однак наявні джерела не дають змоги рівноцінно висвітлити всі періоди цього формування. Значну частину документів другої половини XVII ст. було втрачено, – їхній брак відчувався вже в 20-х роках XVIII ст. Під час проведення розслідування про належність низки сіл та угідь до Шептаківської волості Генеральна військова канцелярія повідомляла Малоросійській колегії, що не має достовірних даних про них, оскільки

«дворцові Гетманські владені в домової прежных Гетманов были диспозиції, а что могло бити в войскової Енеральной Канцелярії, те прежніе канцелярськіє содержания до бытности Гетмана Скоропадского потеряни во время измѣны Мазепиной, а при Гетману Скоропадскомъ дворцовіе же владеніе ведоми были партикулярно в дому...» [43, арк. 6]. За даними, які подає «Табель, сколько в малороссийских полках во владении состояло подданных, надлежащих на достоинство гетманское», складена 1764 р., Івану Мазепі належало 19654 дворів посполитих, Івану Скоропадському – 19882, Данилу Апостолу – 9103, а Кирилу Розумовському – 9628 [10, с. 235; 11, с. 75]. Однак ці дані не можна вважати остаточними й цілком достовірними, оскільки для гетьманських маєтностей була характерна велика мобільність і значні коливання чисельності мешканців в одному населеному пункті навіть за короткі проміжки часу. Труднощі з визначенням точної кількості маєтностей і кількості посполитих у них пов'язані ще й з тим, що гетьмани часто передавали маєтки зі свого володіння в держання старшині, а потім знову забирали [30, с. 67]. До гетьманських маєтностей тимчасово могли долучатися землі, призначені на ранг старшині, якщо посада, на яку надавалися ці маєтки, надовго залишалася вакантною [54, арк. 2]. Саме тому можемо стверджувати, що, хоча основи земельного фонду залишалися сталими, за кожного гетьмана відбувалися певні варіації в кількості та складі маєтностей.

Комплекс рангових гетьманських маєтностей почав формуватися за Богдана Хмельницького. Зборівським договором вказувалося, що Чигирин «при булаве войска Запорожского имеет бити всегда...». Це надання підтверджував і Білоцерківський договір. Поряд з цим було визнано особисту маєтність – хутір Суботів. Після переходу Гетьманщини у васальну залежність до московського царя останній також підтвердив гетьманські маєтності. Жалувана грамота 1654 р. засвідчувала надання Б. Хмельницькому та його нащадкам Гадяча, Суботова, Новосілок і закріплювала маєтності, які надав польський король: Медведовку, Борків та Каменку й Чигиринське староство. Цей перелік рангових земель було зафіксовано й третьою статтею Переяславського трактату з Ю. Хмельницьким [42, с. 81].

І. Брюховецький також отримав підтвердження попередніх надань. 1663 р. було постановлено, щоб «вся волость Гадяцкая при булаве была такъ, какъ за покойнаго Хмелницкаго было» [3, с. 75]. А 3 грудня 1665 р. царською жалуваною грамотою в особисте володіння І. Брюховецькому було пожалувано Шептаківську сотню [30, с. 42], яку гетьман просив надати у спадкову власність, оскільки Гадяцький замок належав «на булаву» [1, с. 16–17]. Після Брюховецького ця волость переходить до

категорії рангових. За даними шептаківського дозорці І. Бистрицького, до волості належали села Шептаки, Кістер, Бучки, Андрейковичі, Камінь, Слобода Каменська, Смяч, Мамекин, Хворостовичі, Бірин, Ларинівка, Печеніги, Машів, Жадів, Погорільці, Слобода Лядова, Фаївка, Багринівка, Архипівка, Рогівка, Буда, Стахорщина та Блистова [4, с. 132] – загалом 23 населені пункти. До гетьманських володінь за І. Брюховецького належала ще низка населених пунктів, не зафіксованих пізніше серед рангових маєтків. Так, серед пожалувань Чернігівському й Новгородському архієпископу Лазарю Барановичу вказувалося, що частиною маєтків архієпископство володіє взамін сіл «Островушки, слободки Прокоповки да Калеевки въ Новгородском уезде», які привернув на себе І. Брюховецький [13, с. 59]. Відповідно, найбільшим прирощенням до комплексу рангових маєтностей часів І. Брюховецького була саме Шептаківська волость, яка залишатиметься однією з найвагоміших складових господарства гетьманського двору і за його наступників.

Гетьманські землеволодіння розширювалися і за наступних гетьманів. Аналіз прирощень засвідчує, що більшість рангових маєтків, приєднаних до «булави» від Д. Многогрішного до І. Мазепи, розміщувалася або поблизу Батурина, або в навколишніх полках, чи з'єднувалася зі столицею водними артеріями. На цій тенденції наголошував також О. Лазаревський [27, с. 19].

Так, за правління Д. Многогрішного було створено дворець у с. Городище, І. Скоропадський пізніше передав його ніжинському полковнику Толстому. Тоді ж у гетьманське володіння потрапили с. Підлипне та Старе [16, арк. 29–29 зв.], проте окремий дворець, до якого належали також с. Попівка та Гута [7, с. 54–55], влаштував І. Самойлович.

Значно розширилися рангові володіння за правління І. Самойловича. До них було приєднано Ропську та Почепську волості [4, с. 125] і покладено початок формуванню Ямпільської волості [16, арк. 34], хоча в окрему управлінську одиницю її ще не було перетворено. Гетьман приєднав до володінь булави й с. Мути Глухівської сотні, в якому було створено дворець. Від часів перебування Івана Самойловича на посаді генерального судді бере початок Обмачевський дворець [7, с. 55–56, 63]. Вочевидь, спочатку ця маєтність належала до приватних володінь Самойловича, однак за його наступників перейшла до рангових. Подібний випадок з переведенням маєтку з приватної власності в рангову маємо на прикладі дворця в с. Марчишина Буда. 9 березня 1682 р. Іван Самойлович купив за 1 тис. зол. в Анастасії Бобирчанки (ігумені Спаського дівочого Глухівського монастиря) греблю на р. Івоті, рудню, буду, ґрунт при буді та 2 млини з греблями [55, арк. 12]. З часом на цих землях виникло село

Марчишина Буда, де було створено гетьманський дворець. Самойлович розпочав формувати Самбірський дворець (Красноколядинська сотня Прилуцького полку), коли перевів с. Самбір Великий, Самбір Малий та Карабутів у гетьманське підпорядкування. За Івана Мазепи тут влаштували дворець, до якого приєднали села Голюнку і Дептовку [8, с. 30].

Отже, можемо констатувати, що основу комплексу гетьманських маєтностей заклав іще Б. Хмельницький, а його наступники примножили володіння. Всі ці землі потребували належного структурного оформлення для ефективного управління господарством, що паралельно з подальшим розширенням здійснив І. Мазепа. За нього до рангових було приєднано Биківську волость (с. Биків, Усовка, Красне, Козацьке, Білоцерківка, Веприк), хоча в історичній літературі трапляються думки про пожалування волості гетьманам за І. Скоропадського [41, с. 103]. Спочатку вона була володінням переяславських полковників, однак за перебування на цій посаді І. Мировича (1692–1706 рр. [14, с. 298; 21, с. 137]) перейшла в гетьманське підпорядкування.

І. Мазепа приєднав до гетьманських маєтностей Чехівську [31, с. 271–272] і завершив формування Ямпільської волості, долучивши до останньої села Порохон, Орлівку та Усок. У рамках Ямпільської сотні козаки були «отказаны отъ полка, а прилучены до бунчука гетманскаго», посполиті належали до гетьманського двору [25, с. 500–501]. Ймовірно, за правління І. Мазепи було створено й Переволочанський дворець, оскільки маємо численні згадки про переволочанських дозорців, які служили гетьману [35, с. 201; 9, с. 127].

Однак після переходу Івана Мазепи на бік шведів, у першій третині XVIII ст. особливого розмаху набув процес скорочення гетьманських володінь. Адже Іван Скоропадський був змушений надати значні земельні масиви (зокрема й зі складу гетьманських) фаворитам Петра І. Слід згадати передання 8 червня 1709 р. О. Д. Меншикову Ямпільської та Почепської волостей [26, с. 53; 30, с. 175]. Пізніше в його підпорядкування було переведено й козаків цих сотень [32, арк. 1 зв.]. Претендував О. Меншиков і на Бакланську сотню (звернення було подано гетьману 1720 р. [28, с. 292–293]). Лише Меншиковим претенденти на землі Гетьманщини не обмежувалися. «Из владенія своего» І. Скоропадський пожалував с. Вишеньки С. Рагузинському. 1712 р. гетьман відмовив у проханні Б. Шереметєва обміняти надані йому маєтності Ольшанка і Єршовка на м. Баклан, однак пожалував с. Гмировку [28, с. 362, 364–365]. Самі ж села Ольшанку та Гмировку Скоропадський забрав на ранг гетьмана з володіння Л. Горленка й уже потім надав Б. Шереметєву [8, с. 11, 17]. Це засвідчує спроби гетьмана обмежитися наданнями тих населених пунктів, які

лише нещодавно відійшли «на булаву» і не встигли стати частиною системи гетьманських маєтностей. І. Скоропадський передав у володіння переяславського полковника С. Томари (1708–1715) Биківську волость, однак по його смерті забрав назад, після чого надалі залишив у «владенні двору гетманського» [31, с. 260–261]. Багато маєтностей І. Скоропадський роздав і в Гадяцькому полку [6, с. 7, 9, 11]. Подібна ситуація була характерна і для інших полків Гетьманщини.

У зв'язку з тим, що скорочення володінь «на булаву» зменшувало фінансові потужності гетьманського двору, паралельно на гетьмана наvertsалися реквізовані маєтки прихильників І. Мазепи. Наприклад, у Д. Горленка було вилучено села Ковтуновка, Яблунівка, Білошапки, Сергіївка, Мала та Велика Дивиця Прилуцького полку (1714 р. пожалувані Харлампієвому дівочому монастирю [8, с. 34–36]). В Лубенському полку на гетьмана було забрано села Сасинівка (не раніше за 1719 р.), Давидівка (1721 р.), Вечірки й Дейманівка Пирятинської сотні [5, с. 28–29, 40; 36, арк. 61–62]. За І. Скоропадського до гетьманських володінь перейшло с. Серединна Буда. Після його смерті воно було у володінні А. Скоропадської, однак 2 вересня 1722 р. його повернули «на булаву и на кухню» у відання шептаківського дозорці [48, арк. 2; 49, арк. 3 зв.].

Водночас, за рахунок поєднання володінь, що належали безпосередньо гетьманові, й рангових маєтків «на булаву» І. Скоропадський зміг закріпити у спадкове володіння низку рангових маєтностей. Відповідно до царської жалуваної грамоти (21 травня 1718 р.), йому та його нащадкам було даровано в довічне володіння м. Короп з належними до нього угіддями та селами, хут. Бахмацький, с. Кочурівку і Сопич; Биківську волость, с. Євмінку та Рудковку, гетьманський двір у Глухові, с. Городище, с. Сасинівку і Липовицю. У Стародубському полку за І. Скоропадським було закріплено Ропську волость, а в Чернігівському – с. Вихвостов і Буровка зі сл. Дроздовицею, с. Ваганичі, Білоус, Владимирівка та Полуботки з Півцями [2, с. 284; 30, с. 162]. Слід зауважити, що із закріплених маєтків м. Короп від часів І. Самойловича до 1718 р. належало на військову артилерію, а 1727 р. його повернув собі Д. Апостол, що було затверджено в Колегії іноземних справ [29, с. 14–15; 37, арк. 129].

Внаслідок зазначеної політики І. Скоропадського після обрання гетьманом Д. Апостола перед останнім постала проблема повернення рангових маєтків, які опинилися у володінні А. Скоропадської. Виникли труднощі й з отриманням решти маєтностей, пов'язані з діяльністю Малоросійської колегії. У період міжгетьманування відведені на гетьманський уряд маєтності не звільнялися від «служби», а з них стягувалися прибутки й повинності так, ніби гетьман і не помирає, про

що в липні–вересні 1722 р. було надіслано укази з Малоросійської колегії [18, арк. 60–61 зв.]. На цей час гетьманських дворів було сім: Шептаківська та Чехівська волості, Балканський, Обмачевський, Підлипенський, Переволочанський та Самбірський дворці та Гадяцький замок [40, с. 162]. Для ефективного управління цими маєтками в них було проведено ревізію: 6 вересня 1722 р. Генеральна військова канцелярія видала універсал про відрядження ревізорів до гетьманських сіл [48, арк. 2]. Однак цілісними рангові маєтності до обрання нового гетьмана не збереглися. 1724 р. села Бирин, Рогівка та Пушкарі (Шептаківська волость) було передано А. Скоропадській, а 1726 р., за розпорядженням Сенату, саму волость віддали в оренду М. Строгановій. Обмачевський, Підлипенський і Самбірський двори було передано князю О. Д. Меншикову [40, с. 163]. Часто траплялися й дрібні втрати земель та майна. Наприклад, у Ропській волості низку слобідок, млинів та буд привласнила козацька старшина [46, арк. 9–9 зв.].

Під час підготовки до обрання нового гетьмана у Верховній Таємній Раді 26 травня та 18 липня 1727 р. було прийнято укази про опис маєтків І. Скоропадського, які належали до рангових [37, арк. 14 зв.], однак відразу Д. Апостола їх не передали. Гетьман отримав лише ті двори, які не встигла роздати Малоросійська колегія. Відповідно до «Табелю», укладеного 23 лютого 1730 р., Д. Апостола «по обранні» було надано «на булаву» лише Гадяцький ключ, у якому налічувалося 3588 дв. [34, с. 348].

Значні втрати населених пунктів у наданому комплексі маєтків та відсутність інших рангових землеволодінь поставили Д. Апостола в досить скрутну фінансову ситуацію. Етапом її розв'язання стала спроба повернути частину маєтків, переданих у володіння служителям І. Скоропадського (маршалку А. Кондзеровському та господарю І. Даровському [22, с. 140; 15, арк. 182 зв., 358]) та його вдові. Саме тому першочерговим завданням Д. Апостола під час візиту до Москви 1728 р. було отримати жалувану грамоту «на булаву» й маєтності. До земель, на котрі претендував гетьман, належали описані маєтки, на які була надана жалувана грамота І. Скоропадському. Однак у цій ситуації Марковичі виявилися спритнішими й приїхали до столиці раніше за гетьмана (на початку січня 1728 р. [12, с. 264]), а там заручилися підтримкою високопоставлених осіб у спірному питанні. Після приїзду до Москви Д. Апостола обидві сторони регулярно звертаються до Колегії іноземних справ з приводу земельних питань. 9 листопада 1728 р. Колегія розглядала донесення А. Скоропадської, «чтоб за вѣрною і беспорочною мужа еѣ службу і для сущей еѣ бедности пожалованье из маєтности дать ей на пропитанье і подтвердить вновь жалованною грамотою», на що гетьман Д. Апостол доносив, що «тѣ все маєтности належали на булаву і ему гетману бес тѣх маєтностей содержать

себя невозможно», а гетьмановій окрім цих маєтків належить іще багато сіл, млинів та інших угідь, наданих її чоловікові ще до його гетьманства, та й землями, переданими Гамаліївському монастирю, користується саме Анастасія Марківна [37, арк. 129 зв.].

Основою для подальшого вирішення земельних спорів стали Рішительні пункти. Їхня 9 ст. декларувала: якщо маєтки належали «на булаву», а І. Скоропадський узяв їх собі й утвердив жалуваними грамотами дружині та нащадкам чи роздав монастирям, то їх слід повернути гетьману [37, арк. 130]. Втім, на практиці реалізація цього положення значно ускладнилася. По силі указу, даного в Верховній Таємній Раді 10 лютого 1729 р., Колегія іноземних справ вирішила дати гетьмановій у володіння з маєтків, наданих її чоловікові 1718 р., а потім описаних 1727: в Ніжинському полку с. Кучеровку з присілками Сопичем і Потапівкою, в Лубенському полку с. Сасиновку Пирятинської сотні, а в Прилуцькому – Липовицю (всього 373 дв. [38, арк.154–154 зв.]). Відповідний універсал видав Д. Апостол 25 червня 1729 р. [32, арк. 4].

За умови, що отриманих маєтностей було недостатньо для підтримання відповідного рівня життя, гетьман прагнув повернути втрачені рангові маєтки, не лише звертаючись до офіційних органів влади, а й намагаючись заволодіти ними де-факто [44, арк. 19]. Це викликало невдоволення в Колегії, яка звернулася до імператора з пропозицією прислати до гетьмана «для дел вашего императорского величества персону» [37, арк. 123]. Оскільки спроби власноручно повернути маєтки наразилися на опір, 11 серпня 1729 р. Д. Апостол надіслав імператору листа з проханням надати йому у володіння, окрім Гадяцького ключа, ще низку маєтностей, які здавна належали гетьманам: Батурин з дворцями Гончарівським, Обмачевським, Підлипянським, Самбірським та належними до них угіддями, Шептаківську, Ямпільську та Почепську волості. Щоб прискорити повернення цих земель, 11 серпня за підписами генеральної старшини уклали їхній перелік [53, арк. 4–5 зв.]. Ці документи було надіслано до Колегії іноземних справ, яка 23 лютого 1730 р. подала імператору «свое мнение». В ньому вказувалося, що лише з Гадяцького ключа та маєтків, описаних від А. Скоропадської, якими гетьман володіє без визначення, йому «доволствоват себя невозможно». Тому рекомендувала надати Д. Апостолу батуринські села (крім м. Батурина), Шептаківську волость та 373 дв. із сіл, наданих Анастасії Марківні по її смерті, а потім описаних (у них разом 4114 дв.). Відповідно, після цього у володінні гетьмана буде 9087 дв., що дасть йому змогу хоч якось утримувати себе [39, арк. 16 зв. –17 зв.]. 1730 р. гетьман знову просив собі 844 дв. з батуринських сіл, Шептаківську волость (2897 дв.) і 373 дв. з маєтностей, залишених А. Скоропадській [23, с. 143], що відповідало

рекомендаціям Колегії. Це прохання імператриця Анна Іоанівна частково задовольнила. Відповідно до жалуваної грамоти від 15 (26) травня 1730 р., яка закріплювала наданий раніше на ранг Гадяцький ключ, гетьман отримав м. Новий Ропськ та належні до нього села й присілки в Стародубському полку, с. Євминку і Рудковку в Київському та Биківську волость (без с. Мокієвки) у Переяславському полку (разом 1317 дв.). З маєтків, якими по смерті володіла А. Скоропадська, Д. Апостола було надано с. Кучерівку з присілками Сопичем та Потапівкою Ніжинського полку (152 дв.), а також додано Шептаківську волость (2698 дв.) [39, арк. 59]. Загалом це становило 4167 дворів. Таким чином, на початку правління Д. Апостола доводилося обходитися невеликою частиною рангових маєтностей. Та й загальновідоме число у 9103 дв. значно відрізняється від 19882 дв. І. Скоропадського.

Відповідно, комплекс гетьманських рангових маєтностей пройшов тривалий шлях формування та організації. І в рамках цього комплексу однією з найбільших була саме Шептаківська волость. Управління волостю знаходилося в руках дозорців, котрих призначали гетьмани. Серед них у джерелах зафіксовані: за часів Івана Самойловича – Симеон Карпович, Данило Сухомлин та Занковський, за правління Івана Мазепи – Козьма Заруцький та Іван Бистрицький, а за Івана Скоропадського – Юрій Новицький [17, арк. 17; 24, с. 183; 25, с. 487; 45, арк. 3; 51, арк. 2; 57, арк. 2]. У зв'язку зі станом збереженості джерел, найбільше відомостей маємо про Василя Мовчана, котрий був призначений дозорцем за правління Івана Скоропадського (згадки про нього маємо в липні 1722 р. [58, арк. 3]) і перебував на посаді по 1730 р. [52, арк. 12]. Практика призначення дозорців та старост для управління комплексами маєтностей була загалом характерна для гетьманського двору. Дозорці найчастіше здійснювали управління великими масивами гетьманських маєтностей, об'єднаними у волості, в той час як старости управляли меншими за обсягом території і кількістю приналежних посполитих «дворцями». При чому «дворці» могли бути як окремими управлінськими одиницями і підпорядковуватися безпосередньо гетьману та господарю гетьманського двору, а могли існувати і в рамках певної волості навколо населеного пункту, що мав особливе значення для господарства гетьманського двору. Дозорці та старости призначалися гетьманами із професійних управителів, лояльних до них, чи зі складу найближчого оточення. До їхніх обов'язків належало управління підвідомчою територією, утримання власне двірцевого господарства, збір податків і повинностей на користь гетьмана.

Дозорці та старости виступали також і в якості виконавців рішень вищих судових інстанцій стосовно підлеглих їм осіб: за їхнім розпорядженням стягували гроші з боржників, відсилали до столиці підозрюваних чи свідків

[15, арк.146, 173 зв., 197], а також і самі за розпорядженням гетьмана могли здійснювати слідство у земельних і майнових спорах підлеглого їм населення [56, арк. 3]. Інколи вони могли бути посередниками у розв'язанні господарських конфліктів в рамках підвідомчої їм території [15, арк. 239] чи розглядати дрібні адміністративні та цивільні спори підлеглого їм населення. Наприклад, у конфлікті козаків села Форостовичів Шептаківської волості з місцевою шинкаркою спочатку скаргу розглядав місцевий дозорця Юрій Новицький. Однак незадоволені його рішенням козаки звернулися з повторною скаргою до господаря Івана Даровського, який наказав Новицькому провести повторне розслідування, «жеби истинно ... росправил» [47, арк. 2–2 зв.].

Завдяки службі при гетьманському дворі деякі шептаківські дозорці змогли досягти досить високого статусу та рівня матеріального забезпечення. Наприклад, Василь Мовчан суплікував у 1730 р. до гетьмана Данила Апостола із проханням затвердити його ґрунти та угіддя в Шептаківській сотні Стародубського полку та у Батуринській і Бахмацькій сотнях Ніжинського полку, в тому числі і ряд млинів, дворів. Частину із цих земель він отримав іще за перебування на посаді писаря в Шептаківській волості і мав на них універсал гетьмана Івана Скоропадського від 7 травня 1710 р. [52, арк.12, 19–19 зв.]. Станом на 1734 р. фіксована грошова плата шептаківському дозорці становила 120 рублів на рік (найбільша сума серед решти управителів маєтностей), а окрім того він міг скільки потрібно брати собі харчів з кухні та продовольства. До того ж, лише в Шептаківській волості зафіксовані окремі суми виплат особистим слугам дозорця (8 рублів на рік), що свідчить про особливий статус цієї волості та її управителя.

Для ефективного управління волостю під контролем дозорця перебував цілий штат служителів різних рівнів. Так само, як і у решті гетьманських маєтностей, у Шептаківській волості для ведення господарської документації служив писар. Однак великі розміри волості, а відповідно і більші обсяги роботи, посприяли тому, що у ній служили два писарі, котрим щорічно видавалося 30 рублів плати, «а повседневную пищу имели они купно з дозорцею». Важливою була посада ключника, котрий мав обраховувати надходження і видатки хлібних, винних та інших припасів. За цю діяльність він отримував 8 рублів плати на рік, а також щоденну їжу з «кухне дозорческой». При самому «дворці» проживали: сторож (який повинен був вартувати при воротах вночі, а вдень наглядати за порядком у дворі), господиня (яка «вариво складает и ести варить для дозорци и протчих») та дворовий коваль. Решта служителів наглядали за господарськими об'єктами волості за межами центрального «дворця».

Гуменник наглядав «у гумнах и в поле хлеба» і отримував за це 2,5 рублі та значні хлібні виплати (що було пов'язано зі специфікою його обов'язків) – три четверті жита, чотири четверички гречаних круп, 24 фунти солі і 24 фунти сала. При хуторах служили «дворники», що контролювали господарські об'єкти, які в них знаходилися. У Шептаківській волості «дворників» було два. Один наглядав за винним заводом і отримував грошової плати 6 рублів, а другий наглядав за млинами і птицею і отримував жалування 2 рублі 60 копійок. Відповідно, і хлібна плата у них також різнилася на користь наглядача за винним заводом. При гетьманських маєтностях служили пастухи для нагляду за гетьманською худобою. В Шептаківській волості пастух отримував 3 рублі на рік фіксованої грошової плати, а також харч за домовленістю із місцевим населенням. При волості служили і винники, що виготовляли алкогольні напої, отримуючи плату в залежності від виробленого (по 6 копійок за кадку) [19, арк.148–149 зв., 191]. Таким чином, чисельність та штат служителів у комплексах рангових маєтностей залежали від розмірів комплексу та його господарської специфіки, що засвідчує приклад Шептаківської волості.

За правління І. Мазепи (за даними козацької старшини) прибутки Шептаківської волості становили 3000 зол. Що ж до списку прибутків волості, який склав дозорця І. Бистрицький, де збори з неї оцінено в 21 585 зол., то й сам дозорця згодом визнавав, що дані було підтасовано на прохання А. Войнаровського [4, с. 125, 132–133]. Станом на 1733 р. посполиті волості сплачували 2413 руб. 24½ коп. річного окладу та 707 руб. 1½ коп. інших зборів (разом 3120 руб. 26 коп.), з яких до гетьманського двору в Глухів надіслали 2738 руб. 83 коп., а решту залишили при дворці на плату служителям та інші видатки. Населення постачало й різноманітні натуральні податки: насіння конопель, мак, ягоди журавлини, цибулю, курей, качок, гусей, хміль та мед. І хоча зафіксована 1733 р. сума прибутків з волості була значно нижчою, ніж указувалося в таблиці про прибутки гетьмана 1730 р., де грошові надходження волості оцінювалися у 5953 руб. [34, с. 348], чи від прибутків, зібраних 1725 р. (5955 руб.) [20, арк. 65–66, 277–277 зв., 386, 389 зв.], слід зауважити, що у відомості не враховано хлібних податків з млинів. Також не підлягали чіткому обрахунку суми, котрі платили власники винокурень та дьогтярі, за рахунок яких, можливо, і можна було досягти суми в 5900 руб. Якщо ж порівнювати зі зборами з інших рангових маєтностей, то в середині 20-х років XVIII ст. саме з Шептаківської волості збиралося більше половини від загальної суми надходжень (див. додаток).

Додаток.

Податкові збори маєтностей гетьманського двору в 1724–1725 рр.

Комплекси маєтностей	Вереснева третина (рублів)	Січнева третина (рублів)	Травнева третина (рублів)	Разом (рублів)
Гадяцький замок	1299,35	308,98	700,4	2308,73
Шептаківська волость	4126,56	1069,32	759,53	5955,41
Бакланський дворець	6	3,21	4,31	13,52
Обмачевський дворець	383,99	49,65	145,2	578,84
Чехівська волость	377,6	151,24	228,32	780,92
Переволочанський дворець	502,63	74,4	305,19	882,22
Підлипенський дворець	205,71	9,3	8	223
Самбірський дворець	156,15	81	67,7	304,85
Всього	7057,99	1747,1	2218,65	11047,51

На початку 1720-х років структуру Шептаківської волості було частково переформатовано. У 1723 р. до відання місцевого дозорці було передано дворець у Серединній Буді, який до цього існував як окрема господарська одиниця [49, арк. 3 зв.]. З цього села за той самий 1723 р. зібрано було 2829 руб. 98 коп. окладних грошей [59, арк. 10]. З часом до Шептаківської волості було прилучено і Попівський дворець [50, арк. 2].

Господарство волості будувалося навколо Шептаківського дворця, трьох хуторів (Кролевецького, Гуменного та Узруєвського) та Попівського дворця. Значний відсоток прибутків становили кошти від продажу горілки. Наприклад, 1723 р. у трьох винницях волості (шептаківській, попівській та узруєвській) «варено вина» 1260 кадок, які роздали для продажу місцевим шинкарям [59, арк. 24–27]. За стягнення з них коштів за продану горілку відповідав персонально дозорця. Відповідно, 1732 р. уже колишній на той час дозорця Василь Мовчан надав господарю гетьманського двору Константію Острозькому розписку, в якій зобов'язувався зібрати гроші за роздані напої (7636 зол. та 6 шагів) та доправити їх до гетьманської шкатули, однак прохав посприяти йому в стягненні цих зборів [52, арк. 30–31]. Із зернових культур у волості вирощували жито (33% вимолоту 1722 р.), овес (20%), ячмінь (9%) [58, арк. 8–8 зв.]. Господарською специфікою цієї волості була спеціалізація на постачанні до гетьманського двору сільськогосподарської продукції.

Таким чином, у зв'язку з потребою забезпечення життя гетьмана та його двору на належному матеріальному рівні, від часів правління Богдана Хмельницького починає формуватися комплекс гетьманських рангових маєтностей. У рамках цього комплексу однією з найбільших і найпотужніших була Шептаківська волость, а місцеві дозорці займали особливе місце серед управлінського апарату гетьманського двору.

Список використаних джерел

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб. : Типография Э. Праца, 1853. – Т. 6 : 1665–1668. – 279 с.
2. Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским : [в 2 ч.]. – М.: в Университетской типографии, 1859. – Ч. 2 : 1691–1722. – 340 с.
3. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. // Записки императорского Харьковского университета. – Харьков, 1909. – Кн. 3. – С. 1–296.
4. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1938. – Т. 46 : Серія історична. Мазепа : збірник. – Т. 1. – С. 107–133.
5. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. – К., 1931. – Т. 4. – С. 1–186.
6. Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729–1730. – Полтава, 1893. – 45 [4] с.
7. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка / [под ред. Н. П. Василенко]. – Чернигов, 1900. – 418 с.
8. Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка (1729–1731) / [ред. А. М. Лазаревський] // Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца. – 1896. – Кн. 11. – Отдел III. – С. 1–38.
9. Гетман Иван Мазепа: документы из архивных собраний Санкт-Петербурга : в 2 вып. / [сост. Т. Г. Таирова-Яковлева]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007. – Вып. 1 : 1687 – 1705 гг. – 255 с.
10. Гуржій О. І. Иван Скоропадський. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2004. – 312 с.
11. Гуржій О. І. Класи-стани та їх еволюція на Лівобережній Україні в період пізнього феодалізму // Український історичний журнал. – 1985. – № 3. – С. 71–80.
12. Дневныя записки Малороссійскаго подскарбія генерального Якова Марковича / [изд. А. Марковича]. – М. : в типографіи В. Готье, 1859. – Ч. 1. – 520 с.
13. Дополнения к актам историческим, собранные и изданные археографической комиссиею. – СПб: Типогр. Эдуарда Праца, 1859. – Т. 7. – 374 с.
14. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорізького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 298

15. ІР НБУВ, ф. І, спр. 53762 /13/, 403 арк.
16. Там само, спр. 57804–57876 /53/, 238 арк.
17. Там само, ф. ІІ, спр. 18640–18658, 34 арк.
18. Там само, ф. VІІІ, спр. 234 /101/, 191 арк.
19. Там само, спр. 242 /103/, 645 арк.
20. Там само, спр. 539, 411 арк.
21. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. – Вид. 2-ге, доп., уточн. і випр. – К. : СтилоС, 2005. – 260 с.
22. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К.: «СтилоС», 2004. – 418 с.
23. Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол і його доба / передм. В. М. Горбця. – К. : Україна, 2004. – 288 с.
24. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1888. – 470 с.
25. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 2 : Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – 552 с.
26. Лазаревский А. М. Рассказы из истории Левобережной Украины XVIII в. I. Почепские казаки и Меньшиков // Черниговский листок. – 1863. – № 7. – С. 53–56.
27. Лазаревский А. Села Конотопского уезда : опыт истории южнорусских сел. – Чернигов: Губернская типография, 1869. – Вып. 1. – 192 с.
28. Материалы для отечественной истории / [изд. М. Судуенко] – К., Университетская типография, 1855. – Т. 2. – 513 с.
29. Модзалевский В. Л. Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. 11. – С. 11–22.
30. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII в. – Прага: Вагата и пламя, 1926. – Т. 1. – Вып. 2. – 266 с.
31. Мякотин В. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т. 8. – С. 244–288.
32. Научно-исторический архив Санкт-Петербургского отделения Института истории РАН, ф. 238, оп. 2, карт. 130, д. 66, 12 л.
33. Там же, карт. 70, д. 106, 1 л.
34. Окиншевич Л. О. Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень–липень року 1926) // Українська Академія Наук. Збірник соціально-економічного відділу. – № 12 : Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – 1927. – Вип. 3. – С. 341–370.
35. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
36. Российский государственный архив древних актов, ф. 229, оп. 2, д. 116, 430 л.

37. Там же, ф. 248, оп. 29, д. 1788, 310 л.
38. Там же, д. 1795, 385 л.
39. Там же, д. 1803, 241 л.
40. Руднів В. Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I // Науковий збірник Всеукраїнської Академії Наук за 1925 р. Історична секція. – К., 1926. – Т. 20. – С. 137–166.
41. Скитский И. И. Купчая крепость гетмана Разумовского и другие документы 18 века, относящиеся к землевладению гетманской и слободской Украины // Труды полтавской ученой архивной комиссии. – 1914. – Вып. 11. – С. 99–119.
42. Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII столетиях. – Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII – XVIII вв. – Одесса : Гос. Изд-во Украины, 1925. – 325 с.
43. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 7, 6 арк.
44. Там само, спр. 35, 50 арк.
45. Там само, спр. 180, 3 арк.
46. Там само, спр. 263, 67 арк.
47. Там само, спр. 712, 4 арк.
48. Там само, спр. 734, 2 арк.
49. Там само, спр. 866, 6 арк.
50. Там само, спр. 958, 11 арк.
51. Там само, спр. 969, 10 арк.
52. Там само, спр. 992, 52 арк.
53. Там само, спр. 2917, 10 арк.
54. Там само, спр. 3006, 4 арк.
55. Там само, спр. 3198, 4 арк.
56. Там само, спр. 3381, 4 арк.
57. Там само, спр. 3787, 15 арк.
58. ЦДІАК України, ф. 53, оп. 1, спр. 8, 210 арк.
59. Там само, спр. 25, 43 арк.

O. Vasylieva.

The Sheptakivska volost as a part of a complex of hetman rank estates (the second half of the XVII – the first third of the XVIII centuries)

In the article we have analyzed the process of hetman rank estates complex formation. We have proved that all hetmans beginning from Bohdan Khmelnytsky attempted to expand the amount of lands which belonged for «macehead and kitchen» and eventually pass them to their heirs. As during the Ruin most hetmans had forcedly been removed from their posts, there were no problems with inheritance. Though Ivan Skoropadsky managed to receive a tsar grant-charter and assign the rank estates as the private property of his wife and children, which caused significant inconveniences for his successor Danylo Apostol who was not able to maintain his court adequately due to the absence of a sufficient number of estates.

The Sheptakivska volost, having been joined the rank estates during the reign of Ivan Briukhovetsky, was one of the most measurable estates for a hetman court. The volost government was conducted by special stewards who accounted directly to the hetman and dealt with both household and law issues concerning the estates population. The volost specialized in cultivation and delivery of agricultural products to the court and in the beginning of the XVIII century it rendered more than a half of all pecuniary profit from rank estates to hetmans, which defined its significance within the whole complex of hetman estates.

Key words: Hetmanate, Sheptakivska volost, rank estates, steward.

О. А. Васильева

Шептаковская волость в рамках комплекса гетманских ранговых имений (вторая половина XVII – первая треть XVIII ст.)

В статье проанализирован процесс формирования комплекса гетманских ранговых имений. Доказано, что все гетманы, начиная от Богдана Хмельницкого, пытались расширить количество земель, которые принадлежали на «булаву и кухню», а в перспективе – передать их во владение своим наследникам. Поскольку в период Руины большинство гетманов были насильственно сняты с должности, то проблем с наследованием не возникало. Однако Иван Скоропадский успел получить царскую жалованную грамоту и закрепить ранговые имения в личную собственность своей жены и детей, что вызвало значительные затруднения для его преемника – Данила Апостола, который из-за отсутствия достаточного количества имений просто не мог обеспечивать свой двор на должном уровне.

Среди особо важных для гетманского двора имений была Шептаковская волость, присоединенная к ранговым во времена правления Ивана Брюховецкого. Управление волостью было сосредоточено в руках специальных дозорцев, которые подчинялись непосредственно гетману и решали не только хозяйственные, но и юридические вопросы, связанные с населением имений. Волость специализировалась на выращивании и поставке ко двору сельскохозяйственной продукции и в начале XVIII века приносила гетманам больше половины от всей денежной прибыли с ранговых имений, что определяло ее значимость в рамках всего комплекса гетманских имений.

Ключевые слова: Гетманщина, Шептаковская волость, ранговые землевладения, дозорный.